

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ЗІНКЕВИЧ ТИМОФІЙ СЕМЕНОВИЧ

УДК 94(477)"085/11":[27-84:321

**ХРИСТИЯНСЬКА РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА ЯК ЧИННИК
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Луцьк – 2019

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Робота виконана на кафедрі археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Кучинко Михайло Михайлович,
Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки,
професор кафедри археології, давньої
та середньовічної історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Пивоваров Сергій Володимирович,
Національний Києво-Печерський історико-
культурний заповідник,
заступник генерального директора
з наукової роботи;

кандидат історичних наук
Ляска Віталій Михайлович,
Комунальний заклад Львівської обласної ради
«Адміністрація історико-культурного заповідника
«Давній Пліснеськ»,
завідувач відділу охорони та популяризації
історико-культурної спадщини.

Захист відбудеться «27» листопада 2019 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 32.051.03 у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки за адресою: 43021, м. Луцьк, вул. Шопена, 24, ауд. 106.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки за адресою: 43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 30 а.

Автореферат розісланий « » 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. В. Надольська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Православна християнська віра й церква завжди посідали важливе місце в житті української спільноти. З часів запровадження християнства вони стали духовною підвалиною розвитку Русі-України, запорукою її цивілізаційного поступу. В умовах незалежності України християнська православна церква почала утверджуватися як повноцінна інституція громадянського суспільства. Важливим етапом на цьому шляху, подією, яку справедливо відносять до найважливіших явищ від часу проголошення незалежності в 1991 р., стало створення єдиної помісної Православної церкви в Україні на Об'єднавчому соборі 15 грудня 2018 р. та надання їй Вселенським патріархом Томосу про автокефалію 6 січня 2019 р. Цим кроком Українська православна церква здобула самостійність, а Українська держава – духовну незалежність.

Сьогодні, згідно з чинною Конституцією, церква відокремлена від держави. Однак і держава, і помісна Православна церква України виступають за тісні партнерські взаємовідносини, за конструктивну співпрацю в ім'я незалежності України, задля миру, добробуту та процвітання держави й народу.

Історичні традиції співпраці християнської церкви й держави сягають своєю глибиною часів Київської Русі. Запровадження Володимиром Великим християнства стало каталізатором державотворчих процесів, джерелом зміцнення князівської влади. Адже саме християнське віровчення освячувало владу правителів, указувало на її божественну природу. Християнська віра виховувала не лише вірян для церкви, а й добропорядних громадян для держави. Вона сприяла гармонізації стосунків між людьми, між владою та суспільством, і в цьому контексті християнство в Київській Русі набуло певних рис громадянської релігії. Взаємна співпраця та підтримка держави й церкви стали важливою запорукою перетворення Київської Русі в одну з найрозвиненіших європейських держав. З огляду на це, питання взаємовідносин християнської церкви й держави потребує глибшого вивчення та аналізу.

З науково-теоретичного погляду це зумовлене тим, що проблема участі й ролі християнської церкви та духовенства в державотворчих процесах давньоруського періоду не знайшли належного висвітлення в історіографії, а отже потребують детальнішого дослідження та інтерпретації із сучасних наукових позицій.

З практичного погляду узагальнення та висновки, зроблені на підставі такого дослідження, можуть бути взяті до уваги Українською помісною православною церквою та державою під час визначення стратегії й основних напрямів взаємодії сторін у сучасних реаліях, коли наш народ переживає надзвичайно важливу й відповідальну фазу в боротьбі за незалежність Української держави та Української помісної православної церкви.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація написана в межах регіональної програми розвитку культури, мистецтва і туризму в області на 2011–2015 рр., затвердженої рішенням Волинської обласної ради 3 березня 2011 р., протокол № 3/13; регіональної програми соціально-культурного

розвитку національних меншин на 2013–2017 рр., затвердженої рішенням Волинської обласної ради від 21 грудня 2012 р.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні впливу християнства, Руської православної церкви та духовенства на становлення й розвиток Києво-Руської держави.

Для досягнення поставленої мети визначено такі наукові завдання:

- вивчити історіографію досліджуваної теми та з'ясувати стан її наукового вивчення;
- впорядкувати й систематизувати історичні джерела, визначити їхню вірогідність та потенціал для всебічного розкриття теми;
- окреслити теоретико-методологічні засади та обрати відповідні методи дослідження проблеми;
- проаналізувати вплив християнства на ідеологічні підвалини формування давньоруської державності;
- з'ясувати джерела громадянських мотивів у давньоруському християнстві;
- на конкретних прикладах продемонструвати участь церкви та духовенства в державно-політичних справах;
- схарактеризувати діяльність Руської православної церкви в соціально-економічній та культурній сферах життєдіяльності Київської Русі;
- визначити роль та місце християнської релігії й церкви у формуванні етнічної ідентичності населення та збереженні державної єдності Русі;
- на основі історичного досвіду сформулювати рекомендації щодо взаємодії релігійних та державних інституцій задля утвердження й успішного розвитку незалежної України.

Об'єктом дослідження є процес державотворення на українських землях у давньоруську добу.

Предмет дослідження – роль християнства та участь православної церкви у формуванні й розвитку Давньоруської держави.

Хронологічні межі дисертації: середина IX – середина XIII ст. – період від початку активного поширення християнства в руських землях до завоювання Русі монголо-татарами.

Територіальні рамки дослідження охоплюють терени Давньоруської держави в кордонах часів князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого, що збігається з канонічною територією Руської єпархії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- *уперше:* здійснено спробу з'ясувати джерела державницької ідеології руських князів на основі аналізу християнського віровчення; обґрунтовано твердження про наявність у давньоруському християнстві ознак громадянської релігії; з'ясовано роль і місце церкви та духовенства в державно-політичних процесах у Давньоруській державі; здійснено комплексний аналіз головних пам'яток давньоруської писемності на предмет виявлення в них мотивів сакралізації Руської державності;

– *удосконалено та доповнено* методикау дослідження дисертаційної теми, що полягає в застосуванні міждисциплінарного підходу до вивчення та аналізу різних за походженням і змістом історичних джерел, у поєднанні в концепції дослідження історичного, історіософського та теологічного аспектів; загальні уявлення про роль християнства як державотворчого чинника у період Київської Русі; конкретизовано положення про активну участь церкви та духовенства в суспільно-політичному, економічному й культурному житті Давньоруської держави;

– *подальшого розвитку* в дисертації набули такі твердження: християнське віровчення стало запорукою утвердження князівської влади в Київській Русі; взаємодія держави й церкви сприяли політичній та етнічній консолідації давньоруського суспільства, стали основою політичного, економічного й культурного піднесення Русі; з урахуванням історичного досвіду Київської Русі незмінною парадигмою відносин церкви, держави та української спільноти має бути партнерство й конструктивна співпраця в ім'я незалежності, миру, злагоди та процвітання України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їх використання при підготовці загальних праць з історії України та українського державотворення, з історії релігії та церкви в Україні, історії Української православної церкви. Матеріали дослідження можуть бути використані викладачами ЗВО, духовних навчальних закладів, учителями історії загальноосвітніх шкіл у процесі вивчення відповідних тем з історії Київської Русі. Основні висновки та узагальнення роботи можуть бути взяті до уваги відповідними державними й релігійними інституціями для вироблення спільної стратегії взаємовідносин і співробітництва у процесі становлення незалежної Української держави та Української помісної православної церкви.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації доповідалися на трьох наукових конференціях: «Державно-церковна політика в Україні як фактор формування громадянського суспільства» (науково-практична конференція, Київ, 26–27 листопада 2008 р.); звітна науково-практична конференція викладачів, аспірантів та студентів факультету історії, політології та національної безпеки СНУ імені Лесі Українки (14 травня 2019 р.); «Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія та сучасність» (Міжнародна наукова конференція, Луцьк – Світязь, 30–31 травня 2019 р.). Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Публікації. Результати дослідження відбиті у 12 публікаціях, шість із яких розміщено у відповідних фахових виданнях України.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків, списку використаних джерел (263 найменування). Загальний обсяг дисертації становить 200 сторінок, із них основний текст – 161 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено її мету, завдання, об'єкт і предмет, хронологічні та територіальні межі, з'ясовано наукову новизну й практичне значення одержаних результатів, подано інформацію про їх апробацію.

У першому розділі «Історіографія проблеми, джерельна база та методологія дослідження» розкрито рівень висвітлення проблеми в науковій літературі, схарактеризовано опрацьовані джерела, методологічні засади дисертації.

Підрозділ 1.1 «Історіографія досліджуваної теми» присвячений з'ясуванню рівня її історіографічного дослідження. В основу аналізу історіографії досліджуваної теми покладено хронологічний принцип.

Хронологічно історіографію дослідження поділено на три періоди: українська та російська історіографія кінця XVIII – початку XX ст.; радянська історіографія (1920–1980-ті рр.); сучасна українська та російська історіографія. Окрему групу становить українська діаспорна історіографія.

Одним із найперших українських дослідників, які на науковій основі підійшли до вивчення та висвітлення історії Київської Русі, можна вважати М. Максимовича. Учений відзначив важливу роль християнської церкви у збереженні державної єдності Русі. Проблема ролі християнської церкви в житті Давньоруської держави та суспільства відбита і в науковій спадщині М. Костомарова, який підкреслював важливу роль культурно-просвітницької діяльності, що її розпочали держава й церква в часи Володимира. Своєрідним синтезом історичних знань про Україну стала фундаментальна праця М. Грушевського «Історія України-Руси» в 10 томах, 13 книгах. Насамперед уваги заслуговують погляди вченого на такі аспекти проблеми, як причини запровадження Володимиром Великим християнства на Русі, роль християнської церкви в державному, суспільно-політичному та культурному житті Давньоруської держави.

У російській історіографії кінця XVIII – початку XX ст. доцільно буде виокремити загальні наукові праці з історії Росії, де розглядається період Київської Русі та праці з історії російської церкви, у яких автори виводять її початок із давньоруської доби. Серед них твори В. Татищева, М. Карамзіна, С. Соловйова, В. Ключевського, П. Левшина, М. Булгакова. Серед професійних російських істориків, які займалися церковною проблематикою Київської Русі, уваги заслуговують насамперед Є. Голубинський та М. Присьолков. Зокрема, в одній із праць Є. Голубинського висвітлено низку аспектів, дотичних до теми дослідження, у т. ч. участь церкви в суспільно-політичних процесах, її роль у формуванні системи законодавства та судочинства, відносини державної влади до церковної і навпаки. Однією з перших спроб з'ясувати роль та місце християнської церкви в державно-політичній системі Русі є праця М. Д. Присьолкова «Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв.».

Щодо історіографії радянської доби, то в ній можемо виділити загальні праці з історії Київської Русі та праці з історії релігії й церкви, у яких висвітлено різні аспекти досліджуваної теми. Спільним для них є те, що вони ґрунтуються на

марксистсько-ленінських методологічних засадах, які зумовили тенденційність і односторонність у висвітленні ролі та місця християнської церкви в житті Давньоруської держави, домінування ідеологічного компонента над науковим. До таких праць належать дослідження Б. Грекова, Б. Рібакова, М. Тихомирова, Н. Нікольського та ін.

У цей період активізуються дослідження історії церкви та релігії в Україні, зокрема й періоду Київської Русі, вчених української діаспори. Серед них В. Липинський, С. Томашівський, І. Огієнко, І. Власовський, Й. Сліпий, Т. Коструба, М. Чубатий, Ю. Федорів, А. Великий, Ю. Мулик-Луцик, О. Лотоцький, В. Косик. Серед головних проблем, що їх порушили дослідники, – передумови та хід християнізації Русі, роль і участь церкви в суспільно-політичному та культурному житті, відносини між церквою й державою та багато інших. Усі автори одностайні в тому, що християнська церква виступила важливим державотворчим чинником, який сприяв консолідації давньоруського суспільства, політичному, економічному та культурному розвитку Київської Русі, зміцненню її міжнародного авторитету.

Серед сучасних українських учених, які розглядають історію християнської церкви давньоруського періоду як невіддільну складову частину історії Київської Русі, варто назвати П. Толочка, В. Ричку, О. Моцю, М. Котляра, П. Гая-Нижника, О. Батрачука, О. Головка, В. Демочка, С. Пивоварова, В. Ляску та інших. Їхні праці базуються на новітніх методологічних засадах і є об'єктивними та ідеологічно неупередженими. Багато з них мають міжгалузевий характер і висвітлюють як історичні, так і релігієзнавчі та теологічні аспекти історії православної церкви давньоруської доби.

У сучасних російських дослідженнях державотворчі процеси Київської Русі розглядаються в контексті невіддільної частини історії Росії. Серед них слід назвати праці Ю. Помпеева, О. Белкіна, Є. Максимова, А. Муканалієва, А. Кузьміна, В. Петрухіна, Є. Климова, П. Гайденка, А. Гребенюка, Н. Логачова та інших.

Здійснений історіографічний аналіз засвідчує, що в цих працях відсутній системний погляд на християнську віру й церкву як один із державотворчих чинників у Давньоруській державі.

У **підрозділі 1.2 «Джерельна база дослідження»** схарактеризовано джерела, використані в процесі написання дисертації.

Джерельну основу дослідження склали середньовічні писемні джерела. За походженням їх можна поділити на давньоруські та зарубіжні, за видовими ознаками – на оповідні пам'ятки та актові матеріали. Як джерело також було використано Книги Святого Письма (Біблію та окремі Євангелія).

Серед оповідних пам'яток насамперед варто виділити давньоруські літописи, серед яких чільне місце посідає «Повість минулих літ» літописця Нестора. Предметом вивчення та аналізу був текст, уміщений у збірнику «Літопис Руський: за Іпатським списком» у перекладі Л. Махновця. «Повість минулих літ» використано, з одного боку, як історичний твір, у якому описані конкретні історичні події, пов'язані із запровадженням християнства на Русі, а з іншого – як важливу пам'ятку суспільно-політичної думки давньоруського періоду.

Окрім «Повісті минулих літ», важливу інформацію почерпнуто з Київського літопису. У літописі містяться важливі відомості про роль вищих ієрархів Руської православної церкви у збереженні миру та єдності на Русі, про те, що церковна єдність Київської митрополії стримувала сепаратистські тенденції князів Північно-Східної Русі. Серед інших літописних творів давньоруської доби опрацьовано окремі фрагменти Никонівського літопису, які стали важливим джерелом для вивчення структури церковної ієрархії в Київській Русі, розкриття питання взаємовідносин Константинополя та Києва в церковно-релігійних питаннях.

Як джерела було також використано окремі літературні твори давньоруської доби, що репрезентують тогочасну писемну традицію у стилі слів, повчань, сказань, житій тощо. Їх вивчення та аналіз допомогли з'ясувати особливості релігійно-світоглядних уявлень давньоруського суспільства, визначити роль і значення християнської віри та церкви в житті людей і держави. До таких творів насамперед належить «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Пам'ять і похвала князю руському Володимирі...» Якова Мніха, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Повчання архієпископа Луки до братії» Луки Жидяти.

Нормативно-правові документи Давньоруської держави, зокрема «Кормчі книги», досліджено на основі праці А. Павлова. Важливим джерелом стали також Устави Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Тексти цих документів були опрацьовані за виданням «Российское законодательство X – XX вв.». Для з'ясування впливу християнських моральних норм та уставів церковного права на загальнодержавне законодавство та судочинство також проаналізовано головний правовий кодекс Київської Русі – «Руську правду». Із джерел візантійського церковного права були залучені церковні новели імператора Юстиніана I.

Отже, джерельна база є досить широкою і достатньою для того, щоб на її основі сформувані необхідну джерельно-доказову базу дослідження й забезпечити наукову вірогідність його результатів.

У **підрозділі 1.3** *«Методологічні принципи та дослідницькі методи»* схарактеризовано методологічні основи та методи дослідження.

Теоретико-методологічною основою дисертації стали принципи історизму та об'єктивності, принцип міждисциплінарного підходу до вивчення досліджуваної теми, принцип опори на історичні джерела, принцип наукового плюралізму як норми історичного пізнання.

Завдання роботи виконувалися за допомогою поєднання загальнонаукових та спеціальних історичних методів дослідження. З-поміж загальнонаукових використано методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції, системного аналізу, систематизації.

Для написання дисертації залучено спеціальні історичні методи. Зокрема, завдяки використанню історико-типологічного методу вдалося з'ясувати спільні риси, відмінності та особливості взаємовідносин між державою й церквою; за допомогою історико-ситуаційного методу, зіставивши ситуацію, яка склалася в Україні у сфері державного та церковного будівництва на сучасному етапі з історичними реаліями Київської Русі, визначено науково-практичну актуальність

досліджуваної теми; історико-генетичний метод використано для відбиття причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей історичних подій періоду Київської Русі; ретроспективний метод застосовано для з'ясування історичних передумов запровадження християнства в Київській Русі; застосування хронологічного методу зумовлене проблемно-хронологічним принципом викладу матеріалу основної частини; проблемно-хронологічний метод використаний для виділення етапів становлення християнської церкви в Київській Русі; соціологічний метод застосовувався у процесі вивчення історіографії досліджуваної теми; метод аналогії використано для з'ясування ролі й місця християнської православної церкви в державотворчих процесах в Україні; завдяки методу історичної реконструкції церковно-державних відносин у період Київської Русі здійснено спробу спроектувати оптимальну модель взаємин УПЦ й Української держави.

Розкриваючи методологічні засади дослідження, в дисертації з'ясовано основні базові категорії та поняття, які конкретизують предмет, зокрема такі, як «релігія», «громадянська релігія», «християнство», «державотворчий процес», «державотворення в Київській Русі» тощо.

У другому розділі **«Формування державницької ідеології та рис громадянської релігії у давньоруському християнстві»** схарактеризовано суспільно-історичні передумови та джерела формування християнської державницької ідеології в Київській Русі, розкрито головні риси громадянської релігії в давньоруському християнстві.

У підрозділі 2.1 *«Передумови та джерела формування християнської державницької ідеології в Київській Русі»* вивчено процес становлення християнської державницької ідеології в Київській Русі, що був детермінований не лише умовами її соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку, а й потребами державного будівництва.

У часи Володимира Великого було завершено об'єднання східнослов'янських земель під владою Києва. Проте це об'єднання не слід ототожнювати із завершенням формування держави, а розглядати його лише як початковий етап, на якому держава була сформована за територіальною ознакою. Для подальшої трансформації цієї великої території в повноцінну державу князеві потрібно було перетворити розрізнене населення в єдиний народ, об'єднати його на основі спільної державницької ідеї, створити дієві органи державної влади й управління в центрі та на місцях, забезпечити ефективну систему законодавства й судочинства. Зробити це можна було на основі ідеологічної платформи, яку б сприйняло все населення. У добу середньовіччя такою платформою могло стати лише релігійне вчення.

Для Володимира і його оточення стало очевидним, що язичницький політеїзм, породив певні відмінності між племенами, які ускладнювали процес етнічної та політичної консолідації населення в межах одного державного утворення. Окрім того, язичництво, яке цілком успішно регулювало суспільні відносини в умовах родоплемінного ладу, не могло згладити антагонізмів, що почали проявлятися із зародженням та розвитком феодалізму, було неспроможним обґрунтувати панування одних людей над іншими. З огляду на це Володимирові потрібно було

знайти альтернативу слов'янському язичництву й запропонувати суспільству нову релігію. Зваживши всі обставини, князь зупинив свій вибір на християнстві.

Вибір Володимиром християнства за візантійським зразком був цілком логічним і закономірним. Адже християнське віровчення не було зовсім новим для Русі, бо ще за понад сто років до початку його князювання були встановлені церковно-релігійні зв'язки Русі з Візантією, закладені основи формування руської церковної організації. Вибір князя зумовило й те, що, на відміну від латинського обряду, візантійська модель характеризувалася домінуванням світської влади над церковною, тож в очах Володимира поставала зразком централізованого державного устрою, до чого й прагнув руський князь, будуючи власну державу.

Запровадженням християнства було закладене ідеологічне підґрунтя для створення держави на східнослов'янських теренах. Основними джерелами формування християнської державницької ідеології в Київській Русі були:

- християнське віровчення з його Святим Письмом. Книги Святого Письма сакралізують князівську владу, вказують на її божественне походження, налаштовують підлеглих на повну лояльність до влади, проповідують високі моральні християнські чесноти, дотримання яких забезпечує в суспільстві громадянський мир та злагоду;

- культова діяльність церкви. Церква з її богослужіннями стала важливим джерелом поширення християнського віровчення й водночас християнської державницької ідеології. Вона не лише доносила до людей слово Боже, а й вчила поважати владу, піклуватися про свою державу, формувала відчуття належності до однієї руської спільноти;

- ідеї представників давньоруської суспільно-політичної думки, в яких обґрунтовувалася законність встановлення князівської влади, необхідність побудови самостійної держави, рівноправність Русі з іншими державами.

У **підрозділі 2.2** «*Формування рис громадянської релігії в давньоруському християнстві*» проаналізовано пам'ятки давньоруської літератури, які водночас є яскравими зразками тогочасної суспільно-політичної думки та джерелами формування рис громадянської релігії, а саме: «Слово про закон і благодать» Іларіона та «Повість минулих літ» Нестора.

У **пункті 2.2.1** «*“Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона: сакральний вимір руської державності*» досліджено згадану пам'ятку давньоруської писемності як одну з перших спроб християнського осмислення історії Русі та її народу.

Твір Іларіона відзначається багатогранністю: у ньому гармонійно поєдналися релігійні, філософські, політичні та інші ідеї. За дослідженнями Д. Лихачова, основна тема «Слова» – прославлення Руської землі. Характерною особливістю твору є те, що свої ідеї Іларіон виводив зі Святого Письма. Зокрема, на цю рису твору звернула увагу сучасна дослідниця О. Сліпушко, зауваживши, що «митець говорить мовою християнських символів Старого і Нового Заповіту, утверджуючи таким чином домінуючі ідеї політики й ідеології Ярослава Мудрого». Тобто, як бачимо, згадані дослідники вбачають у «Слові» не суто богословський твір, а відзначають поєднання в

ньому релігійних, політичних та національних ідей, що в сукупності становить осереддя громадянської релігії.

У «Слові...» автор чітко проводить ідею про особовість руського народу як народу християнського. Руська земля розглядається швидше як християнська держава, що має сакральний характер, а руський народ – як народ християнський, який покликаний виконати місію приєднання всіх народів до Благодаті. Руська земля, руська держава просякнута святістю, що і є найважливішою ознакою громадянської релігії в її зародкових формах.

Якщо ж розглядати постать князя у «громадянсько-релігійному» сенсі, то він повинен, за Іларіоном, уособлювати єдність побожності й владарювання. Побожність виступає як внутрішня пересторога свавілля, запорука гармонії благовір'я і влади. Відповідно до думки Іларіона, світська держава повинна дбати про світські, загальнонародні справи, а церква як віронавчальна, пастирська влада – про добро душ. Однак за нагальної потреби, зазначає мислитель, духовні настоятелі мають нагадувати світській владі про її обов'язки. Остання теза корелює із сучасними уявленнями про одну з функцій громадянської релігії.

У «Слові...» також варто відзначити й таку ознаку громадянської релігії староруської доби, як піднесення особливої ролі Києва у християнському світі, уявлення про нього як про «новий Єрусалим». Прославляючи Ярослава Мудрого, Іларіон підкреслював, що за цього князя Київ став святиною: «І славний город твій Київ величчю як вінцем увінчав, а людей твоїх і город святий всеславний доручив скорій на поміч християнам Святій Богородиці...».

Загалом у «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона в зародковій формі наявні такі ідеї громадянської релігії давньоруського суспільства: Руською землею одвічно опікувався Бог, а тому здійснення пророцтв про сходження на неї Благодаті свідчить про те, що Руська земля є святою; покликання русичів як «нового народу» полягає у приєднанні всіх народів до Благодаті; руська державність має сакральний характер, оскільки її велич і міць по волі Всевишнього утвердив рівноапостольний князь Володимир, який уособлював поєднання благовір'я і влади; Київ – головне місто святої Русі, репрезентант «небесного Єрусалима». Отже, можна вважати, що ця пам'ятка давньоруської писемності є одним із найважливіших джерел постановлення громадянської релігії українського етносу в її зародкових формах.

У **пункті 2.2.2** *«Ідеї громадянської релігії в “Повісті минулих літ”»* окреслено й визначено сутність тих ідей твору, які засвідчують наявність у давньоруському християнстві ознак громадянської релігії.

«Повість минулих літ» є об'єктом вивчення істориків, філософів, культурологів, філологів, літературознавців, лінгвістів, соціологів, політологів, богословів, релігієзнавців. Однак у науковій літературі немає праць, у яких ця пам'ятка розглядалася б під кутом зору становлення громадянської релігії на українських теренах.

Оскільки переважна більшість теоретиків пов'язує становлення громадянської релігії з утвердженням державності (а в часи Нестора Київська Русь якраз і переживала процес свого державного становлення), «Повість минулих літ»

проаналізована на предмет визначення ролі й місця християнства в цьому процесі, виявлення в давньоруському християнстві символів, цінностей, святинь, моральних принципів та ритуальних норм, пов'язаних із національною історією й розумінням народом своєї ролі у світі, що і є ознакою наявності в ньому рис громадянської релігії.

Отож першою ідеологемою громадянської релігії киеворуської доби є *земля*. Принагідно нагадаємо, що цей термін означає в літописі переважно державу, територію, народ. Очевидно, що в уявленні русичів *Руська земля* набувала священного характеру, свідченням чому можуть бути слова, вкладені літописцем Святославу: «Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістями тут, бо ж мертвий сорому не зазнає». Згідно з Нестором, Руська земля перебуває у «володінні» Яфета, якому після потопу «дісталася північна сторона і західна». Яфетова частина, у якій «сидить Русь» та інші народи, з'єднується з частинами Сима й Хама. Очевидно, цим літописець хотів ствердити і місце слов'ян у «божественній» ойкумені, і її нерозривність з іншими частинами.

Наступною ідеєю, яку можна віднести до комплексу громадянської релігії киеворуського періоду, є створення автором «Повісті...» образу слов'ян. Правдиві історичні відомості щодо розселення слов'янських племен Нестор наклав на біблійну легенду, як того й вимагав час. Водночас літописець свідомо наголошує на тому, що слов'яни, поляни – це не якісь кочівники й не прийшли звідкись племена, а народ, який веде свій родовід від Яфетових синів, тобто живе на землі, яка приділена Богом, а тому боронить її, сам управляє в ній, бо здатний до самоврядування. Полян Нестор вважає народом Божим, бо полянське плем'я – це спільнота, яка є носієм закону Божого (Христового), а не тільки чи не стільки закону божого предківського. Цим він хоче підкреслити й вагу полян як перших серед слов'янських племен у християнізації Русі. Поляни, за Нестором, живуть у союзі з Богом, а тому Бог їм допомагає, завжди посідає їхню сторону.

У «Повісті минулих літ» Нестора слов'янська земля, як і її державність, є благословенними. Цей штрих вдало підкреслила легенда про подорож руськими землями апостола Андрія. Літописець підкреслив, що апостол Андрій подорожував не просто так, а «за приреченням божим прийшов і став під горами на березі. А на другий день, уставши, сказав він ученикам своїм, які були з ним: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне бог. І, поклонившись богу, він спустився з гори сеї, де опісля постав Київ, і рушив по Дніпру вгору». Таким чином земля полян – як територія, так і народ – отримала Божу благодать, що давало змогу руській спільноті почувати себе захищеною, перебувати в безпеці, відчувати свою вкоріненість у бутті.

Отже, здійснений нами аналіз дає підстави для висновку, що в «Повісті минулих літ» також закладені певні ідеї, які наділяють давньоруське християнство рисами громадянської релігії. Це простежується в намаганні автора надати священного характеру поняттю «Руська земля», провести думку про богообраність руської спільноти, обґрунтувати ідею про перебування їх під Божим захистом і благодаттю.

У третьому розділі «Участь Руської православної церкви у процесі державотворення» проаналізовано вплив духовенства на суспільно-політичне та культурне життя Київської Русі.

У підрозділі 3.1 «Участь Церкви та духовенства в державно-політичному житті Київської Русі» досліджено діяльність церковнослужителів у внутрішній та зовнішній політиці Давньоруської держави.

Запровадження Володимиром Великим християнства як державної релігії дало значний поштовх державотворчим процесам, а церква стала не лише невіддільною частиною духовного простору, а й посіла поважне місце в суспільно-політичному житті Русі, ставши, за влучним висловом академіка П. Толочка, частиною самої держави.

Духovenство брало участь у суспільно-політичному житті та державотворчих процесах у Київській Русі. Особливо слід відзначити активну участь у політичному житті держави руських митрополитів. Їхній авторитет іноді мав вирішальне значення у примиренні князів і запобіганні міжкнязівським усобицям, що неодноразово засвідчено в літописах. Наприклад, у 1097 р. митрополит Миколай відмовив Володимира Мономаха від військового походу на Київ; у 1101 р. конфлікт між київським князем Святополком і Ярославом Ярополчичем також було залагоджено завдяки митрополиту Миколаю та ігуменам; у 1136 р., коли представники чернігівського роду Ольговичів загрожували війною київському князю Ярополку Володимировичу, конфлікт владнав митрополит Михаїл, завдяки втручання якого військові дії так і не розпочалися.

Київські митрополити завжди були прихильниками єдності Русі. Вони, незалежно від походження, сприймали Руську землю не як великокняжий домен, а як увесь державний простір Русі, де проживало православне населення. Як зазначив академік П. Толочко, для представників духовної влади не мало значення, хто з князів мав рацію, а хто ні, бо їхнє піклування полягало в тому, щоб запобігти кровопролиттю та утримати від усобиць.

Окремі митрополити увійшли в історію Київської Русі не лише як очільники Руської православної церкви, а і як відомі будівничі. Наприклад, переяславський митрополит Єфрем провадив широку будівничу діяльність, причому збудував не лише кілька величних храмів, а й «кам'яні стіни города, і кам'яну споруду бані, – сього ж не було в Русі». Тобто йшлося про будівництво чи не перших мурованих (а не дерев'яних) фортифікаційних споруд. У цьому проявився державницький підхід митрополита, котрий хотів укріпити Переяслав, що постійно страждав від нападів кочовиків, і цим зміцнити обороноздатність Київської Русі.

Важливу роль у державно-політичних справах Київської Русі відігравали також єпископи. Вони вважалися високопоставленими церковними сановниками, духовними князями, влада яких коли й не прирівнювалася до становища місцевого князя, то принаймні в багатьох питаннях була рівноправною. Про важливість ролі єпископів у розбудові Київської держави свідчить той факт, що князь Ярослав Мудрий, утверджуючись на престолі, розсилав своїх синів намісниками в різні князівства у супроводі призначених за порадою митрополита Іларіона єпископів. До прикладу, у

1034 р. князь поставив свого сина Володимира князем у Новгороді, а єпископом у тому ж місті було призначено Луку Жидяту. Передбачалося, що єпископ стане підтримкою й опорою князя. Як наголосив сам єпископ Лука, у своїх настановах він, з одного боку, закликав людей шанувати князя, а з іншого – вимагав від влади милосердя до підлеглих, чесного суду, соціальної справедливості.

Окрім церковних і судових справ, єпископи виконували таку важливу громадську функцію, як контроль над мірами й вагами. Згідно з Уставом при єпископських кафедрах зберігалися еталони мір і ваги, а єпископ із кліром отримав право контролювати їх на ринку. З цими метричними стандартами звірялися в разі суперечок.

Історичні джерела свідчать також про те, що церковні ієреї часто виступали в ролі дипломатів. Для прикладу, у 1140 р. митрополит Михаїл представляв київського князя В'ячеслава на переговорах із Всеволодом Ольговичем, який вів своє військо на Київ. Завдяки його посередництву князям вдалося мирно розв'язати конфлікт і поділити між собою волості. Інший приклад: у 1141 р. новгородський єпископ Нифонт був посланий до князя Всеволода Ольговича на переговори щодо призначення його сина Святослава князем у Новгород. За 1160 р. є згадка про те, що смоленський князь Роман Ростиславич відрядив «попа свого» на переговори з князем Ізяславом.

Становлення давньоруської державності передбачало формування системи законодавства й судочинства, яка б регулювала суспільні відносини. У цій сфері роль церкви незаперечна, оскільки церковне право стало важливою складовою частиною державного законодавства Київської Русі. Спочатку в підпорядкування церкви переходять сімейно-шлюбні відносини, розв'язання прав успадкування тощо. Відповідно, виникли церковні суди, під юрисдикцію яких потрапили всі, хто був причетний до церковного відомства: як безпосередньо священники, так і ті, хто прислуговував або був під опікою церкви. Ці судові інституції також повністю перейняли вирішення цивільних справ у галузі шлюбного законодавства, віри та моралі. Система покарань у них ґрунтувалася на матеріальній основі: винні сплачували грошовий або натуральний штраф.

Отже, якщо окреслити роль Руської православної церкви у становленні Давньоруської держави, то вона цілком очевидна й досить вагома. Церква була безпосередньо причетна до виконання таких державних функцій, як законотворча, судова, забезпечення правопорядку, політичної стабільності. Вищі церковні ієрархи (митрополити, єпископи, ігумени) брали активну участь у суспільно-політичному житті Київської Русі. Своїми діями вони прагнули забезпечити мир і порядок у державі. Церква стала основним провідником руської християнської державницької ідеології, джерелом етнічної та державної ідентичності давньоруського населення, найпослідовнішою охоронницею загальноруської єдності.

У **підрозділі 3.2 «Руська православна церква в розбудові духовних та культурних підвалин Давньоруської держави»** висвітлено вплив християнства на духовний та культурний розвиток населення Київської Русі.

Сприяючи державній владі у впровадженні християнства як державної релігії, Православна церква провадила значну роботу, скеровану на утвердження

християнських цінностей та морально-етичних норм у повсякденному житті давньоруського суспільства, брала активну участь у культурному будівництві.

З прийняттям християнства церква взяла на себе турботу про впорядкування шлюбно-сімейних відносин, стала на захист родинних цінностей. Важливим кроком у цьому напрямі стало церковне законодавство про шлюб, основними джерелами якого були Святе Письмо та візантійське й руське церковне право. Узаконення норм шлюбно-сімейного права, започатковане церквою, найповніше відбилося в законодавчому кодексі князя Ярослава Мудрого «Устав про церковні суди». Окрім суду, церква мала багато засобів індивідуального впливу на порушників моральних та законодавчих норм і могла застосовувати їх у випадках, не передбачених «Устами», або з превентивною метою. Одним із засобів морального оздоровлення суспільства слугувала церковна проповідь.

Аналізуючи вплив християнської віри та церкви на свідомість різних верств давньоруського суспільства, варто також відзначити їхню важливу роль у сфері гуманізації суспільних відносин. Сама церква в Київській Русі подавала приклад гуманного ставлення до людей, які внаслідок різних обставин потребували захисту та допомоги, у тому числі й матеріальної. Церква стала на захист найбільш пригноблених верств, зокрема невольників і холопів, і сама слугувала прикладом гуманного ставлення до інституту невольництва тим, що в ній самій не було «холопів».

З прийняттям християнства значного поширення набула князівська доброчинність. Зокрема сам хреститель Русі Володимир залишив по собі пам'ять першого великого доброчинця, який «...не в Києві одному, але по всій землі Руській – і в містах, і в селах – усюди милостиню творив: голих одягаючи, голодних годуючи, від спраги рятуючи..., бідних і сиріт, і вдів, і сліпих, і кульгавих, і хворих – усіх милуючи, й одягаючи, і годуючи, і напуваючи». Цю традицію підтримали і його наступники. Яскравим підтвердженням того, як християнські моральні норми вплинули на свідомість князівської верхівки давньоруського суспільства є «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Це простежується в багатьох князівських настановах, у тому числі й тих, які стосуються ставлення до підданих.

Помітний вплив на духовне життя давньоруського суспільства справили чернецтво та монастирі. Ченці своїм суворим життям, постійним перебуванням у молитві й праці, доброчинністю, освіченістю глибоко впливали на моральний клімат у суспільстві. Монастирі провадили значну культурно-просвітницьку роботу, поширювали освіту, наукові знання, показували зразок ефективного ведення господарства, у якому не використовувалася рабська праця.

Особливо варто відзначити великий внесок Православної церкви в культурне будівництво. За її безпосередньої участі в державі було створено дієву систему освіти, яка охопила широкі верстви населення. Перші школи на Русі засновувалися при церквах і монастирях, а першими вчителями, як і в усій тогочасній Європі, були священники, ченці та дяки. Освіта в Київській Русі мала церковний характер, що було притаманним для всього християнського середньовіччя. Це проявилось в такому: церкви та монастирі стали осередками освіти й за місцем прикріплення

існували церковні, єпископські та монастирські школи; місія навчання й виховання була покладена на духовенство різних чинів; навчання велося переважно за церковними книгами, які виконували роль підручників (Апостол, Псалтир, Часослов тощо); освітньо-виховна модель була орієнтована на формування християнських цінностей та морально-етичних норм.

З церквою та духовенством пов'язаний і науковий поступ Русі. Джерела зафіксували активний розвиток філософії, теології, історії, інших гуманітарних та прикладних наук. У переважній більшості носіями й творцями наукових знань були церковно-релігійні діячі. Особлива роль у поширенні наукових знань у Київській Русі належала монастирям, які на той час були своєрідними академіями, де концентрувалися основні наукові кадри.

Церкви й монастирі стали потужними не лише духовними, а й культурно-просвітницькими осередками. З духовенства та чернецтва вийшли високоосвічені культурні діячі, які почали поширювати наукові знання, розвивати книжкову справу, створили оригінальні зразки давньоруської літератури та літописання.

Запровадження в Київській Русі християнства як державної релігії покликало до життя новий культурний пласт – сакральну культуру. В архітектурі це позначилося появою дерев'яних і мурованих храмів, монастирських комплексів та інших культових споруд. Із сакральною архітектурою пов'язане зародження таких видів монументального живопису, як мозаїка і фреска, іконописне малярство. В окрему галузь творчості, пов'язану з релігійним культом та обрядом, можна виділити декоративно-ужиткове мистецтво (виготовлення й оздоблення церковних чаш, хрестів, свічників, окладів для церковних книг тощо). Церковний хоровий спів та музика також стали прямим наслідком прилучення Русі до християнства. Давньоруська сакральна культура не була лише копією візантійської, вона гармонійно поєднала в собі візантійські й складені віками місцеві традиції, що надало їй особливого колориту та неповторності.

Отже, діяльність церкви в Київській Русі сприяла формуванню духовних підвалин, опертих на нові християнські світоглядні засади. Вона була скерована на гуманізацію суспільних відносин, утвердження християнських моральних норм як у середовищі князівської еліти, так і в приватному житті кожної сім'ї та родини. Особливо слід відзначити здобутки Руської православної церкви у сфері культурного будівництва. Їй належала провідна роль в організації шкільної справи, у розвитку науки, літератури та мистецтва.

У висновках підбито підсумки проведеного дослідження, викладено основні його результати, які виносяться на захист:

– на основі аналізу історіографічних напрацювань констатовано, що тема дисертації не була належно висвітлена в науковій літературі. Комплексного дослідження, у якому християнська віра й Православна церква розглядалися б як чинник давньоруського державотворення, не виявлено, що актуалізує тему дисертаційної роботи. Окреслено такі основні етапи в дослідженні проблем, пов'язаних із темою дисертаційної роботи: українська та російська історіографія кінця XVIII – початку XX ст.; радянська історіографія (1920–1980-ті рр.);

українська діаспорна історіографія періоду 30–80-х років ХХ ст.; сучасна українська та російська історіографія;

– наявна джерельна база є достатньо репрезентативною для проведення дослідження. Головними літописними та літературними першоджерелами, які акумулюють найбільший інформативний потенціал для розкриття теми, є «Повість минулих літ» літописця Нестора, Київський літопис та «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Серед актових матеріалів варто виділити княжі устава давньоруської доби й пам'ятки візантійського та руського церковного права. Як специфічне джерело використано Біблію;

– теоретико-методологічні основи дослідження визначили специфіка його об'єкта й предмета та поставлені завдання. Його міжгалузевий характер потребує застосування як загальнонаукових, так і спеціальних методів, що дає змогу забезпечити належний рівень розкриття теми й забезпечити наукову вірогідність отриманих результатів;

– показано, що процес формування християнської державницької ідеології в Київській Русі був детермінований умовами її соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку. Основою цієї ідеології стало християнське віровчення, а основними засобами поширення – церква та давньоруська суспільно-політична думка. Святе Письмо визначало статус правителя і влади загалом, встановлювало основні засади суспільної моралі та правила людського співжиття. Церква через свою культову та культурно-просвітницьку діяльність не лише доносила до людей слово Боже, а й вчила поважати владу, піклуватися про свою державу. У творах представників передової суспільно-політичної думки Київської Русі обґрунтовувалися законність встановлення князівської влади, необхідність побудови самостійної держави, рівноправність Русі з іншими державами;

– визначено, що тісний зв'язок християнського віровчення із суспільно-політичними процесами в Київській Русі зумовив появу в давньоруському християнстві певних рис громадянської релігії, що знайшло віддзеркалення у видатних пам'ятках давньоруського письменства. Аналіз «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона та «Повісті минулих літ» літописця Нестора переконливо засвідчив наявність у давньоруському християнстві окремих ідей та ознак громадянської релігії. До основних із них віднесено такі: Руською землею одвічно опікувався Бог і сходження на неї Благодаті свідчить про те, що вона є святою; Руська земля в цих творах виступає у триєдиній суті – територія, народ і держава; руська державність має сакральний характер, оскільки її велич і міць по волі Всевишнього утвердив рівноапостольний князь Володимир, який уособлював у собі поєднання благовір'я і влади; Київ – головне місто святої Русі, центр православного світу, подібний до Константинополя. У цих творах простежується прагнення християнського осмислення історичного досвіду руського народу, об'єднання суспільства розумінням спільної долі та спільних цілей, узаконення соціального порядку на основі християнських цінностей, що відповідає сучасному розумінню християнства як громадянської релігії;

– з'ясовано, що Руська православна церква була причетна до більшості складових частин державотворення. Поряд із державною князівською владою вона стала основним провідником християнської державницької ідеології, яка сприяла формуванню етнічної та державної ідентичності давньоруського населення. Особливо варто підкреслити роль церкви у формуванні системи законодавства та судочинства Київської Русі. Митрополити, ігумени, єпископи брали активну участь у суспільно-політичному житті Давньоруської держави. Вони були радниками князів, брали участь у радах та вічах, узяли на себе функцію миротворців під час князівських усобиць, послідовно відстоювали ідею державної єдності Русі;

– показано, що християнська віра й Православна церква в Київській Русі сприяли формуванню духовних підвалин Давньоруської держави, опертих на нових християнських світоглядних засадах, які сприяли гуманізації суспільних відносин, утвердженню християнських моральних норм як у середовищі князівської еліти, так і в приватному житті кожної сім'ї та родини;

– встановлено, що запровадження християнства як державної релігії в Київській Русі стало основою для подальшого розвитку писемності, освіти, науки, літератури. Запровадження християнства як державної релігії в Київській Русі стало головною передумовою формування нового культурного пласту – сакральної культури. В архітектурі це позначилося зведенням величних мурованих храмів, монастирських комплексів та інших культових споруд. З архітектурою тісно пов'язане зародження таких видів сакрального мистецтва, як мозаїка, фреска, іконописне малярство, декоративно-ужиткове мистецтво. Невіддільними складовими частинами релігійного культу та обряду стали церковна музика й хоровий спів.

Отримані результати та висновки, зроблені в підсумку дослідження, дають змогу виробити низку практичних рекомендацій, які впливають із сучасного стану Української держави та суспільства.

Християнська православна церква як повноцінна інституція громадянського суспільства не повинна перебувати осторонь суспільних процесів. Вона має тісно співпрацювати з державою задля зміцнення державності й незалежності України, задля миру, добробуту та процвітання нашої держави й народу.

Сьогодні українське суспільство розділене й дезорієнтоване в політичному та ідеологічному плані, про що засвідчили останні президентські вибори й наступні за ними події. В Україні нині діє понад 350 політичних партій та громадських організацій. Серед них ми не бачимо сили, здатної консолідувати суспільство навколо своєї ідеології. Такою силою та інституцією може стати церква. Адже якщо за партійною належністю в Україні немає явної більшості, то за належністю до віри Христової така більшість очевидна. Тому всі християнські церкви в Україні, незалежно від обряду, повинні об'єднати українське суспільство на ґрунті громадянської християнської релігії, яка поєднує в собі загальні християнські цінності з національно-державним патріотизмом.

Церква повинна активніше працювати в напрямі встановлення миру на Сході України й сприяти об'єднанню «східних» та «західних» українців на основі християнської віри й моралі, яка пропонує братню любов, у боротьбі проти

зовнішньої агресії. Церква в Україні повинна не лише підтримувати владу, налаштовувати мирян бути лояльними до неї, а й сприяти її очищенню, публічно засуджувати такі явища українського повсякдення, як корупція й беззаконня. Вона повинна впливати на політику держави задля подолання масового зубожіння людей, піднесення культурного рівня народу, стати духовною опорою для населення. Щоб скріпити єдність українського суспільства, Православна церква в Україні має сама подати приклад об'єднання. На жаль, українське православ'я нині розділене, значна його частина залишається під деструктивним впливом Москви, яка на державному рівні визнана агресором проти України. Цю об'єднавчу роль на себе може взяти щойно створена єдина помісна Православна церква в Україні, яка за своїм статусом є автокефальною.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях:

1. Зінкевич Т. С. Феномен громадянської релігії у порівняльному висвітленні. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2009. № 51. С. 27–36.
2. Зінкевич Т. С. Начала і сутність громадянської релігії. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2016. № 77. С. 11–17. (INDEX COPERNICUS)
3. Зінкевич Т. С. Ідеї громадянської релігії у творчому спадку Миколи Костомарова. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2016. № 79. С. 79–85.
4. Зінкевич Т. С. Християнська мораль як основа діяльності сучасного товариства «Просвіта». *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Історичні науки. 2016. № 3 (328). С. 168–172.
5. Зінкевич Т. С. Проблема християнізації Київській Русі у висвітленні української діаспорної історіографії. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Історичні науки. 2018. № 7 (380). С. 135–142.
6. Зінкевич Т. С. Руська православна Церква у державно-політичному житті Київської Русі. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*. Київ: Вид-во «Гілея», 2019. Вип. 145 (6). С. 53–56. (INDEX COPERNICUS)

Публікації, які додатково відображають результати дисертації:

1. Зінкевич Т. С. Громадянська релігія, нація, держава. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Філософські науки. Луцьк, 2008. № 12. С. 195–200.
2. Зінкевич Т. С. Ідеї В'ячеслава Липинського в контексті дискурсу про громадянську релігію. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Філософія. Вип. 130. Черкаси. 2008. С. 130–139.
3. Зінкевич Т. С. Ідеї громадянської релігії у «Повісті минулих літ». *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Філософські науки. Луцьк, 2010. № 28. С. 109–115.

4. Митрополит Михаїл (Зінкевич). «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона: сакральний вимір Руської державності. *Волинський благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії*. Луцьк, 2013. № 1. С. 9–12.

5. Зінкевич Т. С. Уявлення Митрополита Іларіона про сакральність руської державності. *Релігія та Соціум*. Чернівці, 2016. № 1–2 (21–22). С. 204–213.

6. Зінкевич Т. С. Зародкові ідеї громадянської релігії у «Повісті врем'яних літ». *Релігія та Соціум*. Чернівці, 2016. № 3–4 (23–24). С. 265–271.

АНОТАЦІЯ

Зінкевич Т. С. Християнська релігія і церква як чинник державотворення у Київській Русі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки МОН України, Луцьк, 2019.

У дисертаційній роботі на основі міжгалузевого підходу та аналізу широкого кола історичних першоджерел проведено комплексне дослідження передумов та шляхів формування християнської державницької ідеології, джерел ідей громадянської релігії у давньоруському християнстві, розкрито питання участі церкви в державно-політичних процесах й розбудові духовних та культурних підвалин Київської Русі. У підсумку дослідження подано низку практичних рекомендацій, акцентовано увагу на тому, що християнська православна церква як повноцінна інституція громадянського суспільства сьогодні повинна тісно співпрацювати з державою задля зміцнення державності й незалежності України, задля миру, добробуту та процвітання нашої держави й народу.

Ключові слова: Київська Русь, держава, релігія, християнство, громадянська релігія, Руська православна церква, духовенство, державотворення, суспільно-політичне життя, культурне будівництво.

АННОТАЦИЯ

Зинкевич Т. С. Христианская религия и церковь как фактор создания государства в Киевской Руси. – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Восточноукраинский национальный университет имени Леси Украинки МОН Украины, Луцк, 2019.

В диссертационной работе на основе междисциплинарного подхода и анализа широкого круга исторических первоисточников проведено комплексное исследование предпосылок и путей формирования христианской государственной идеологии, истоков идей гражданской религии в древнерусском христианстве, раскрыты вопросы участия церкви в государственно-политических процессах и в

развитии духовных и культурных основ Киевской Руси. В итоге исследования представлен ряд практических рекомендаций, акцентировано внимание на том, что христианская православная церковь как полноценная организация гражданского общества сегодня должна тесно сотрудничать с государством для укрепления государственности и независимости Украины, для мира, благополучия и процветания нашего государства и народа.

Ключевые слова: Киевская Русь, государство, религия, христианство, гражданская религия, Русская православная церковь, духовенство, государство, общественно-политическая жизнь, культурное строительство.

ABSTRACT

Zinkevych T. S. Christian religion and church as a factor of state formation in Kyivan Rus. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for a candidate's degree in Historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Lutsk, 2019.

In the dissertation on the basis of the cross-branch approach and analysis of a wide range of historical sources, a comprehensive study of the prerequisites and ways of the formation of Christian state ideology, the origins of ideas of civil religion in ancient Rus Christianity, the issue of the Church's participation in state-political processes and in the development of the spiritual and cultural basis of Kyivan Rus were revealed.

A historiographical analysis of the problem was carried out, as a result of which it was found that only some works dealt with the certain aspects of the investigated subject. A comprehensive study in which the Christian faith and the Church would be considered as a factor of ancient Rus state formation was not found.

The source base consists of ancient Rus chronicles and literary works. The main chronicles and literary sources that accumulated the greatest informative potential for disclosure the theme are «The Tale of Bygone Years» written by Nestor the Chronicler, the Chronicle of Kyiv, and «Sermon on Law and Grace» written by Metropolitan Hilarion. Particular act materials of Rus and Byzantine origin were also used as sources and the Holy Scripture books were involved as a specific source.

It was found that the introduction of Christianity in Rus was quite a normal step, because the formation of ancient Rus statehood required the strengthening and ideological justification of the Grand Duke's power, ethnic and political consolidation of society, the inclusion of Eastern Slavic lands in the orbit of the European Christian civilization. The adoption of Christianity by Volodymyr the Great and its spread as a state religion was primarily predetermined by the needs of state-building. The Christian doctrine was the basis of state ideology, and the main ways of its distribution became the church and ancient Rus socio-political thoughts. The Holy Scripture was defining the status of ruler and authorities in general and establishing the basic principles of social morality and rules of human coexistence. Through its cult and cultural and educational activities, the Church was not only communicating to the people the word of God, but also teaching to respect

the authorities and take care of their state. In the works of representatives of the advanced socio-political thought of Kyivan Rus, the legitimacy of the establishment of princely power, the need to build an independent state, and the equality of Rus with other states were substantiated.

The presence in ancient Christianity the ideas and features of the civil religion was proved, it was reflected in the outstanding monuments of the ancient Rus writing «Sermon on Law and Grace» written by Metropolitan Hilarion and «The Tale of Bygone Years» written by Nestor the Chronicler.

It is established that the Christian church in Kyivan Rus was involved in the main components of state formation. It is noted that the representatives of the higher clergy played an active role in the socio-political and public life, the role of the Church in the formation of the system of law and justice was emphasized, also its active participation in the cultural construction of the ancient Rus state. The Rus Orthodox Church acted as the main leader of the Christian state ideology, contributed to the formation of ethnic and state identity of the population, the affirmation of new worldviews principles and moral norms in everyday life of ancient Rus society.

The role of the Church in the development of ancient Rus culture, especially in the organization and development of school affairs has been emphasized. Representatives of the clergy were scholars and made a significant contribution to the development of philosophy, theology, history, medicine and other sciences, and the monasteries of Kyivan Rus were peculiar academies. Ancient Rus literature which developed under the influence of Christianity was analysed, because of translated writing was mainly represented by works of religious content. In general the process of formation of sacral culture as a consequence of the introduction of Christianity as a state religion in Kyivan Rus has been covered.

In the conclusion of the research a number of practical recommendations were given, and the attention was accentuated on the fact that the Christian Orthodox Church as a complete institution of civil society today must cooperate closely with the state on the basis of a symphony for the sake of strengthening the statehood and independence of Ukraine, for the sake of peace, welfare and prosperity of our state and people.

Key words: Kyivan Rus, state, religion, Christianity, civil religion, Rus Orthodox Church, clergy, state-building, socio-political life, cultural construction.

Підписано до друку 23.10.2019 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Друк на різнографі. Обсяг 0,9 ум. друк. арк. 0,9 обл.-вид. арк.
Наклад 100 пр. Зам. 116. Виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. (0332) 29-90-65).